

Bulgaristan'dan Kıpçak Mezarları

Cuman graves from Bulgaria

Rumen İvanov ROR
Sorumlu Yazar / Correspondence
Rosen İvanov ROR

Özet

Bu makale Bulgaristan topraklarındaki Kıpçak defin geleneklerini incelemektedir. Mezarlar çoğunlukla Kuzeydoğu ve Güneydoğu Bulgaristan'dadır. Arkeolojik araştırmalar sırasında bu etnik grubun izlerini taşıyan mezarlar bulunmuştur. Gömme geleneğinin özelliklerinden biri de, bazılarında küçük kurganlar da bulunan dairesel çukurlara gömülmeleidir. Bu gelenek Güneydoğu Bulgaristan'daki mezarların özelliğidir. Söz konusu bölgede hem askerlere (Pliska, Zlatna Livada, Mednikarovo) hem de sıradan halka ait Kıpçak keşfedilmiştir. Dairesel çukurların yanı sıra dikdörtgen çukurlara da gömme işlemi gerçekleştirilmiştir. Ağaç gövdelerinde defin, sadece mezar bilinmektedir. Bulgaristan'ın eski başkenti Pliska'da 35 No'lu tümülüsün kazıları sırasında ortaya çıkarılmıştır. Mezarlarda kılıçlar, üzengiler ve kantarmalar bulunmuştur. Bazı mezarlarda seramik kaplara da rastlanmıştır (Plovdiv). Tümülüslerin yanı sıra Hristiyan nekropollerinde Kıpçak mezarları da bulunmuştur. Kıpçak mezarlarının tipik bir özelliği, mezarlarda köpeklerin bulunmasıdır. Mezarlarının karakteristik özelliği balbalların dikilmesidir. Sadece bir Tümülüs de taş heykellerin (balbal) dikildiği kaydedilmiştir Proto-Bulgar kültürünün bir parçası olarak kabul edildiler, ancak daha sonra doğru bir şekilde Kıpçaklara atfedildiler. İnsan mezarlarının yanı sıra köpek mezarları da incelenmiştir. Yambol şehrinin Zimnitsa köyü yakınlarında böyle mezar keşfedilmiştir. Köpek, Türk halklarının folklorunda, mitolojisinde ve cenaze geleneklerinde önemli bir rol oynar. Mezarların çoğunda, hayvan kemikleri, tabaklar ve yiyecek kalıntıları gibi gömme ritüellerinin izleri de bulunmuştur. Mezara yemek koymak eski bir Türk geleneğidir. Bulgaristan topraklarında keşfedilen mezarlar XII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIII. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bulgaristan, Filibe, Kıpçak, Mezar, Balballar.

Abstract

This article examines the funeral customs of the Cumans from the territory of Bulgaria. The graves are mainly from North-Eastern and South-Eastern Bulgaria. During the archaeological research, graves were found that bear the characteristic marks of this ethnic group. One of the characteristic features of the burial custom is that they are buried in circular pits, some of which also have small mounds. Graves of soldiers (Pliska, Zlatna Livada, Mednikarovo) and ordinary Cumans were discovered. Swords, stirrups and bridles were found in the graves. Burial in tree trunks, only graves are known. It was unearthed during the excavations of Tumulus No. 35 in Pliska, the former capital of Bulgaria. In addition to circular pits, burials were also carried out in rectangular pits. Ceramic vessels were also found in some graves (Plovdiv). In addition to burial mounds, Cuman graves have also been found in Christian necropolises. A typical feature of Cuman burials is the presence of dogs in the graves. A characteristic feature of Cumans graves is the erection of balbals. Initially, they were accepted as part of the culture of the proto-Bulgarians, but later they were correctly attributed to the cultural circle of the Cumans. It is recorded that stone statues (balbal) were erected in only one tumulus. Besides human graves, dog graves have also been studied. Such a grave was discovered near the village of Zimnitsa in the city of Yambol. The dog plays an important role in the folklore, mythology and funeral traditions of Turkic peoples. In most of the graves, traces of burial rituals were also found - animal bones, dishes and food remains. The graves discovered in Bulgaria are dated to the second half of the XII century and the beginning of the XIII century.

Keywords: Bulgaria, Plovdiv, Kıpçak, Graves, Balballs.

Giriş

Tarihi süreçte İrtiş'ten Tuna'ya kadar çok geniş bir alanda varlık gösteren Kıpçaklar, Orta Çağ Bulgar tarihinde de önemli rol oynayan bir Türk boyudur (Kurat, 1992, s. 69; Gökbel, 2000, s. 34; Rodoplu, 2015, s. 485; Özmenli, 2006, ss. 515-536; Cihan, 2018, ss. 91-96). Hükümdarların siyasi ve askeri gücünün bir parçası olarak Balkan tarihinde önemli bir role sahip olmuşlardır (Ostrogorski, 1977, pp. 63-74; Pavlov, 1989, pp. 9-59; Stoyanov, 2002, pp. 680-689; Stoyanov, 2006, pp. 3-25; Uzelats, 2008, pp. 163-179; İvanov, 2018, pp. 383-393; İvanov, 2002, pp. 492-505; Yalvar, 2018, pp. 3-29). Kıpçakların 1185 yılında İkinci Bulgar Devleti'nin yeniden kurulmasına büyük katkıları olduğu bilinmektedir (Nikov, 1937, pp. 12-13; Petrov, 1985, pp. 2; Rodoplu, 2016, ss. 219-234; Rodoplu, 2021, ss. 41-43). İkinci Bulgar Devleti'nin birçok hanedanı Kıpçak kökenliydi (Mutaftçiev, 1928, pp. 1-42; Zlatarski, 1933, pp. 7-18; Kayapınar, 2006, ss. 232-251; Rodoplu, 2021, ss. 41-43).

Tarihi kaynaklarda Kıpçaklardan farklı etnik isimlerle bahsedilmektedir: Kuman, Kıpçaklar, Polovtsı (Boswell, 1927, pp. 68-85; Pletnyova, 1958, pp. 207-2012; Rasonryi, 1971, p. 136; Pritsak, 1973, pp. 112-118; Pletnyova, 1990, p. 25; Artamonov, 2008, p. 541; Rodoplu, 2021, p. 42). Doğu kaynaklarında Kıpçak (Kıfçak) olarak geçmektedir (Kurat, 1992, p. 69; Gumilev, 2006, s. 333; Rodoplu, 2021, s. 42). Latinler tarafından ise "Cumani, Comani, Kumani" olarak adlandırılmışlardır (Boswell, 1927, p. 82; Yalvar, 2018, s. 91). Kaşgarlı Mahmud tarafından Türklerden bir boy olarak zikredilmişlerdir (Kaşgarlı, 2015, s. 207). Adlarına ilk kez VIII. yüzyılda Müslüman eserlerinde rastlanan ve İşim-Tobol vadisinde yaşayan Kıpçaklar, Kimek boy birliği içinde yer almaktadır (Marquart, 1914, pp. 25-238; Taşağıl, 2016, s. 9; Rodoplu, 2021, s. 42; Cihan, 2018, ss. 1162-1163; Yalvar, 2022, ss. 96-101). XI. yüzyılın ortalarında, Toksoba sülalesinin idaresi altındaki Kıpçakların esas kısmı Güney Rusya ve Karadeniz'deki bozkırlara göç etmeye başladılar (Rodoplu, 2019, s. 43). Kıpçakların o zamanlar Bizans da bulunan Bulgar topraklarına ilk girişi 1077 yılında olmuştur (Diaconu, 1978, p. 35; Diaconu, 1970, p. 111; Rodoplu, 2015, p. 484-485). Bulgarlar, 1018'den 1185'deki bağımsızlık ayaklanmalarına kadar uzun yıllar Bizans idaresinde kaldılar (Rodoplu, 2019, s. 48). Başlangıçta Peçeneklerin müttefikiydiler, ancak kısa süre sonra bağımsız hale geldiler. Bizans imparatoru VII. Michael (1071-1078) saltanatının sonundaki huzursuzluklardan yararlanan Peçenekler ile birlikte Bizans'ı ilk kez işgal ettiler ve Edirne şehrine kadar ulaştılar (Yalvar, 2018, s. 12). Balkanların ikinci işgali I. Aleksios Komnenos'un (1081-1118) saltanatından hemen sonra gerçekleşti ve 1080'lerdeki büyük Peçenek saldırısıyla yakından bağlantılıydı (Stoyanov, 2006, p. 4). 1091'de Macaristan, 1092'de Lehistan yönünde ilerleyerek Bizans topraklarında görünmüşlerdir (Rodoplu, 2015, s. 484). 1114 yılında Bizans kaynakları, Kıpçakların tekrar Tuna Nehri'ne vardıklarında Bizans imparatorunun önlem almasından bahsetmektedir. Göçerlerin sınırı geçtiğini öğrenince Vidin'e doğru yola çıkmış ve ters yoldan gittikleri için

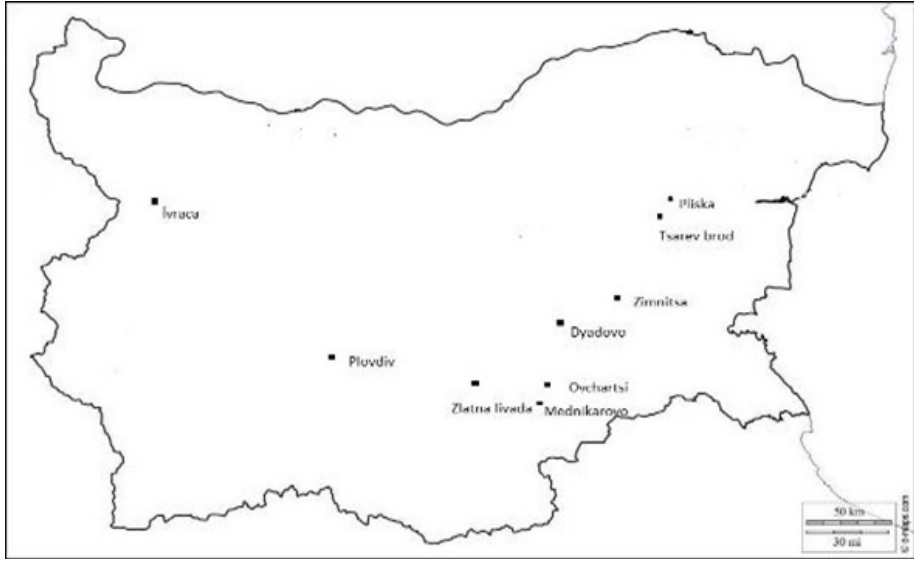
onlarla karşılaşmamıştı (Stoyanov, 2006, pp. 5-6). 1148'de, imparator I. Manuel Komnenos'un (1143-1180) Korfu'ya giderken Philipopol (Plovdiv) civarında olduğu sırada Stara planına dağının yanındaki toprakları yağmaladılar. Bu, Bulgar topraklarındaki Kıpçak istilasına ilişkin son bilgidir. XI. yüzyılın sonu - XIII. yüzyılın başında iki yeni göç dalgası yaşandı. Kıpçaklar yeni topraklarında Kumanya olarak bilinen bir devlet kurdular.

Bunlardan bir kısmı Bizans döneminden beri yerleşimci olarak kalmış, bir kısmı ise Asenevlerle yapılan ittifak sonucu Bulgar topraklarına yerleşmişlerdir. Tarihsel kaynaklardan, onomastik, dil bilim ve arkeolojik çalışmalardan bugüne kadar elde edilen verilerden anlaşılan, ağırlıklı olarak bugünkü Kuzey Bulgaristan Sofya ve Tırnovo, Silistre, Vit nehri boyunca, Vratsa, Vidin ve Kotel civarında yerleştikleri anlaşılmaktadır (Stoyanov, 2006, p. 24; Rodoplu, 2015, s. 485). XII. yüzyılın başında Pliska ovasına büyük bir Kıpçak kitlesi yerleşmiştir (Rodoplu, 2019, s. 48). Osmanlı'nın fethi sırasında bu süreç henüz tam olarak tamamlanmamıştır. Bu nedenle uzmanlar, Bulgar topraklarının Dobruca, Deliorman ve diğer yerlerindeki Bulgar Müslümanlarının dilinde ve kültüründe "Kıpçak izleri" bulmaktadır (Gökbel, 2001, s. 37-47; Pavlov, 2017, p. 87).

Bulgaristan topraklarında yapılan arkeolojik kazılarda, Kıpçaklar ile ilişkilendirilebilecek az sayıda mezar bulunmuştur. Bunun başlıca sebeplerinden biri çok sayıda mezarın yayınlanmamış olması veya bu etnisite ile ilişkilendirilmemiş olmasıdır. Yayınlarda bazı mezarların Kıpçaklarla ilgili olabileceğinden bahsedilmişse de bu konuda çok fazla çalışma ortaya konmamıştır. Bu noktada Peçenekler ve Kıpçakların ölü gömme adetlerine ilişkin özellikle iki monografik çalışmanın yayınlanmasıyla literatüre önemli bir katkı sunulduğunu belirtmek gerekir (İvanov & İvanov, 2015; İvanov & İvanov, 2016). Monografilerin 2015 ve 2016 yıllarında yayınlanmasının ardından arkeolojik araştırmalar sırasında daha fazla mezar keşfedilmiş ve bu da Kıpçakların ölü gömme geleneklerinin aydınlatılmasına katkıda bulunulmuştur. Mezarlara herhangi bir etnik kimlik belirtilmeden sadece kazı raporlarında bahsedilmekte ve bu da tanımlamayı gerektirmektedir (Petrova & Atanasova & Tomov, 2020, obr. 2).

Makalede, yayımlanmış mezarlardan ve yeni arkeolojik bulgulardan yola çıkarak ölü gömme geleneklerinin bir tipolojisi ve yeni bir yorumu yapılması amaçlanıyor (İvanov & İvanov, 2015; İvanov & İvanov, 2016). Fatma Rodoplu, doktora tezinde makale yazarlarının yayımladığı mezarlardan yola çıkarak Kıpçakların ölü gömme geleneklerine ilişkin bir yorum yapmıştır. Ancak bu tarihten sonraki mezarlar bu sayıya dâhil edilmemiştir. 2015 yılına kadar yayınlanan mezarlar dâhil edilmiş ancak bu tarihten sonra bulunanlar hakkında yorum yapılmamıştır (Rodoplu, 2019, ss. 101-106).

Şu anda bilinen tüm mezarlar Güneydoğu ve Kuzeydoğu Bulgaristan topraklarındadır (Şekil 1).

Şekil 1: Bulgaristan'daki Kıpçak Mezarları

Bu etnik grubun mezarları Plovdiv (İvanov & İvanov, 2015, ss. 96-102; Petrova & Atanasova & Tomov, 2020, obr. 2), Pliska (İnkova, 2013, pp. 24-25), Ovchartsi (Karailiev, 2017, pp. 142-148), Zlatna Livada (Yankov & Koleva & Kirilov, 2012, pp. 488-490), Dyadovo (Borisov, 1982, p. 50), ve Vratsa'da¹ bulunmuştur. En ilginç ve zengin mezarlardan biri, Chirpan kasabası yakınlarındaki Zlatna Livada köyü yakınlarındaki kurtarma kazıları sırasında keşfedilmiştir (Şekil 2).

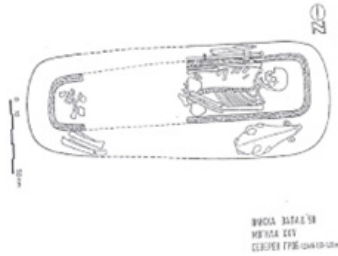

Şekil 2: Zlatna livada köyünden mezar (Yankov & Koleva & Kirilov, 2012, obr. 2)

¹ Kazı başkanı Aleksandra Petrova'ya bilgi için teşekkür ederiz.

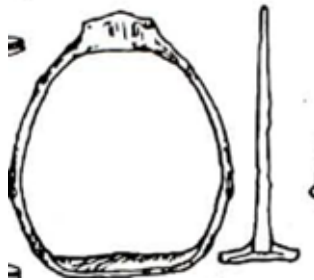
Mezar bir savaşçıya ait ve batı-doğu yönlüdür. Sağ el hafifçe bükülerek pelvis bölgesine, sol el ise sol sırtın altına yerleştirilmiştir. Alt çeneden bacakların falankslarına kadar 623 çakmaktaşı ile kaplıdır. Baş kısmında, kayışları için iki tokalı iki demir üzengi yer almaktadır.-Bulunan üçüncü toka, savaşçının eyerinin bir parçasıdır. Tokanın yanında demir bir dizgin bulunmuştur. İskeletin sağ tarafında, ucu örgülü bir göğüs zırhına dayanan bir kılıç bulunur. Zırh katlıdır ve iskeletin alt bacaklarını ve özellikle sağ alt bacağını örter. Mezar çukurunda iki bıçak ve bir ok ucu bulunmuştur. Merhumun sağ dirseğinde altın bir tel, kuzeyde ise kemik bir omur vardı. Mezarda İznik imparatoru III. John Duka Vatsi'ye (1222-1254) ait bir madeni para da keşfedilmiştir (Yankov & Koleva & Kirilov, 2012, pp. 488-490).

Silahlı bir başka savaşçı, eski Bulgar başkenti Pliska yakınlarındaki 35 numaralı tümülüsün incelenmesi sırasında keşfedilmiştir (Yankov & Koleva & Kirilov, 2012, pp. 488-490). Mezar tümülüsün içinde bulunmuş olup ikincil bir gömü niteliğindedir. Tümülüs Kıpçaklar tarafından inşa edilmemiştir ve gömü daha sonra gerçekleşmiştir (Şekil 3). Mezarda bir kılıç ve bir bıçak bulunmuştur.

Şekil 3: Pliska'dan Kıpçak mezarı (Raşev, 2007, obr. 5)

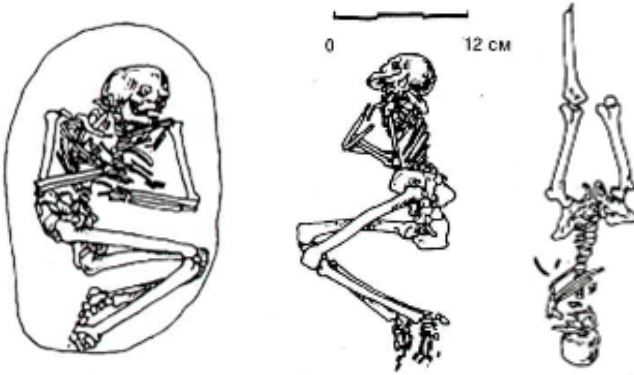
Başka bir askerin mezarı, Mednikarovo köyü yakınlarındaki tümülüsün arkeolojik kazılarında bilinmektedir. Tümülüs Roma dönemine aittir, ancak daha sonra bir Kıpçak'ın gömülmesi burada gerçekleşmiştir. Mezar çukuru hakkında bilgi yoktur. İskelet sırt üstü yatmaktadır ve kollar vücut boyunca uzatılmıştır. Mezarda demir kılıç ve demir üzengi bulunmuştur (Borisov & Şeyleva, 2000, p. 248; Şekil 4).

Şekil 4: Mednikarovo köyünden üzengi (Borisov & Şeyleva 2000, obr. 1)

Stara Zagora kasabası yakınlarındaki Ovchartsı köyü ortaçağ yerleşiminde yapılan kazılarda da bir mezar bulunmuştur (Karailiev, 2017, pp. 142-148). İçinde insan iskeletinin olduğu 1.20 metre çapında bir çukur keşfedilmiştir. Gömülen kişi 8 ile 13 yaşları arasında bir çocuktur. Hocker pozisyonunda ve sağ yanına yatırılmış. İskelet batı-doğu yönüdür. Baş sağ tarafa bakmaktadır. Mezarda herhangi bir cenaze hediyesi bulunamamıştır. Mezar çukurunda sadece küçük seramik parçalarına rastlanmıştır. Mezarın dört metre ilerisinde bir köpeğin gömüldüğü bir çukur bulunmuştur. Çukur düzensiz oval bir şekle sahip olup, yaklaşık ağız ölçüsü 2.20 m ve derinliği 1.25 m'dir. İncelenen ortaçağ yerleşiminin 2 km kuzeybatısında başka bir ortaçağ yerleşiminde başka bir mezar daha tespit edilmiştir. Bir çukurda bir köpek ve bir insan iskeletinin parçasına rastlanmıştır (Karailiev, 2017, p. 144).

Nova Zagora kasabası Dyadovo köyü yakınlarındaki prehistorik yerleşim höyüğünün arkeolojik kazıları sırasında Kıpçaklara atfedilebilecek üç mezar bulunmuştur (Borisov & Şeyleva, 2000, p. 250; Şekil 5). Bunlardan ilki elips şeklindedir. İskelet, bacakları kıvrık olarak sırt üstü yatmaktadır. Kollar dirsekten bükük ve göğüs bölgesine yerleştirilmiştir. İkinci mezar dikdörtgen bir çukurdur. İskelet sağ tarafına konulmuş ve hocker pozisyonundadır. İskelet batı-doğu yönündedir. Ölü, başı doğuya ve ayakları batıya bakacak şekilde yönlendirilmiştir. Üçüncü mezardaki iskelet, başı doğuya, ayakları batıya bakacak şekilde konumlandırılmış. Mezar hediyeleri yoktur.

Şekil 5: Dyadovo köyünden mezarlar (Borisov & Şeyleva, 2000, obr. 1N, K, L)

Plovdiv'den üç mezar biliniyor ve bunlardan biri kazılar sırasında iyi belgelenmiş ve son derece değerli bilgiler taşıyor. Mezar, Philippopolis'in agoranın stylobatının üzerinde yer almaktadır (mezar № 4; Şekil 6-7). Defin, çevredeki araziden toplanan yapı seramiklerinden (tuğla ve kiremit) yapılmış bir tümülüsün altında yer almıştır. Ölü, 4.20 m çapında ve 1.20 m yüksekliğindeki tümülüsün, 1.60 m çapında ve 0.60 m derinliğinde dairesel bir çukuruna kıvrılmış pozisyonunda yatırılmıştır. Mezar batı-doğu yönlü olup 45 derece kuzeydir. Pelvis bölgesinde bükülmüş yassı demir telden yapılmış, çok aşınmış, kare şeklinde ve bir ucu dilli bir kemer tokası

bulunmuştur. Kafatasının sağında ince bakır telden yapılmış yuvarlak şekilli ve bir ucunda beş köşeli bir uç bulunan küpe yer almaktadır. Muhtemelen yiyecek içeren seramik kaplar, ölen kişinin alt uzuvlarının yanında bulunmuştur. Mezar çukurunun dibinde 0,06-0,07 m kalınlığında bir kül ve kömür tabakası kaydedilmiş ve burada ritüel olarak kırılmış kaplar bulundu. Bunlar Muhtemelen arınma ritüel eylemleriyle ilgilidir. Merhumun üzerine moloz taşlar, tuğla ve kiremit parçaları iki köpeğin ritüel olarak öldürüldüğü bir platform oluşturmuştur. Yapı seramiği parçaları kurbanlık hayvanların üzerine yığılmış ve Tümülüs böyle şekillenmiştir (İvanov & İvanov & Tomov, 2016, pp. 98-99).

Şekil 6: Plovdiv'deki 4 numaralı mezar (İvanov & İvanov & Tomov, 2016, obr. 25)

Şekil 7: Plovdiv'deki 4 numaralı mezardaki köpek iskeletleri (İvanov & İvanov & Tomov, 2016, obr. 26)

Mezarın yüzeyinde anma ritüellerinin izleri bulunmuş - hayvan kemikleri (sığır eti parçaları) ve kötü bir şekilde yanmış kırık kaplar yer almıştır.

Mezar setinde 0.90 m çapında ve 0.50 m derinliğinde koni biçimli bir çukur kaydedilmiştir. Çukurun batı çevresine üç adet levha taşı çakılmıştır. Çok miktarda odun kömürü, kül ve çok miktarda yanmış hayvan kemiği ile doludur. Tümülüsün 0.90 m güneybatısında, içinde yoğun şekilde yanmış hayvan kemikleri ve seramik kap parçalarının bulunduğu elips şeklinde (0.08 m derinliğinde) bir çukur açığa çıkarılmıştır. Tümülüsün 2.5 m batısında kırık taşlardan lehimsiz bir duvar tespit edilmiştir. Yapının, Türk cenaze geleneklerinin özelliği olan tümülüsün çevre duvarından olması muhtemeldir.

Antik agoranın araştırılması sırasında ikinci Kıpçak mezarı da keşfedilmiştir (İvanov & İvanov & Tomov, 2016, p. 101). Kuzey güney yönlü iskelet dikdörtgen bir mezar çukurunda bulunmuştur. Merhum, başı güneye gelecek şekilde sırt üstü yatırılmıştır. İskeletin sağ tarafında kırılmış bir sürahiye rastlanmıştır (İvanov & İvanov & Tomov, 2016, p. 101; Şekil 12).

Üçüncü mezar, 2020 yılında kurtarma arkeolojik kazıları sırasında keşfedilmiştir (Petrova & Atanasova & Tomov, 2020, p. 174). Mezar çukuru yuvarlak şekildedir (Şekil 8). Genç bir erkeğe ait olan iskelet-sırtüstü, alt uzuvlar kalça eklemlerinde kuvvetli bir şekilde bükülmüş, femurlar karkas kemiklerinin üzerine düşmüş biçimdedir (Petrova & Atanasova & Tomov, 2020, obr. 2). İnsan iskeletinin yanında bir köpek iskeleti vardır. İnsan cesedinin bir çuvala konulduğunu varsaymak oldukça mümkündür.

Şekil 8: Plovdiv'den kıpçak mezarı (Petrova & Atanasova & Tomov, 2020, obr. 2).

İnsan mezarlarının yanı sıra köpek "mezarlarına" da bulunmuştur. Yambol şehrinin Zimnitsa köyü yakınlarında böyle mezar keşfedilmiştir (Kınev, 2011, pp. 387-392; Petrunova, 2016, p. 336, obr. 2). Köpek dairesel bir çukura defnedilmiştir (Şekil 9). Bir başka benzer "mezar" Ovchartsı köyünden (Karailiev, 2017, p. 144, obr. 3). Bu vakalar muhtemelen köpek kurbanlarının yapıldığı Kıpçak ayinleriyle ilgilidir. Örneğin sözleşmelere girerken köpekleri kurban ettikleri tarihi kaynaklardan bilinmektedir (Markov, 2011, p. 171). Köpek, Türk halklarının folklorunda, mitolojisinde ve cenaze geleneklerinde önemli bir rol oynamaktadır (Caferoğlu, 1961, ss. 1-11; Baltacı, 2015, s. 5; Fidan, 2019, ss. 83-85).

Şekil 9: Zimnitsa köyünden bir köpeği mezarı (Petrunova, 2016, obr. 2).

Bulunan mezarlar bazı benzerliklerin yanı sıra farklı yapısal özelliklere sahiptir. Bu durum mezar çukurunun şekli, mezar çukurunun örtülüşü, mezar armağanları gibi farklı özelliklere göre sistemleştirilmesini gerekli kılmaktadır.

1. Mezar Tipolojisi

Bulgaristan'da keşfedilen mezarlar birkaç gruba ayrılabilir.

I. Nekropollerde olmayan tek mezarlar.

Genelde daha çok yerleşim yerlerinin kalıntıları üzerine veya yerleşim yerlerine yakın yerlere yapılmıştır. Zlatna Livada köyü yakınlarında incelenen mezar, bir yerleşim kalıntısının üzerinde, Ovchartsı köyünden olanlar ise yerleşimin yakınında yer almaktadır (Yankov & Koleva & Kirilov, 2012, pp. 488-490; Karailiev, 2017, p. 144, obr. 3).

II. Hristiyan nekropollerindeki Kıpçak mezarları.

Bazı yerleşim yerlerinde Kıpçakların Hristiyan nüfusla birlikte yaşadığı ve nekropollerine gömüldükleri muhtemeldir. Bir kısmının da Hristiyanlığa geçtiği bilinmektedir (Gökbel, 2002, ss. 511-528). Mezarlar, gömme ritüellerinin özelliklerinde farklılık gösterir bu da onları tanımlamak için yeterli ipuçları vermektedir. Bu tür mezarlar, Dyadovo yakınlarındaki Hristiyan nekropolünde incelenmiştir (Borisov, 1982, p. 50).

III. Kurgan mezarları.

Bu mezar grubu üç alt gruba ayrılabilir:

IIIA. Plovdiv'den bir mezar (N° 4) bu alt gruba katılabilir. Mezar moloz taş ve tuğla ile kaplanmıştır.

IIIB. Mezarlar daha erken tarihli Tümülüslerle yapılmıştır. Bu tür mezarlar, Pliska ve Mednikarovo köyü yakınlarında incelenmiştir.

IIIC. Bazı tümülüslerin üzerine balballar da dikilmiştir. Tsarev Brod köyünde böyle bir durum kaydedilmiştir (Popov, 1931, pp. 89-116; Raşev, 1972, pp. 17-20; Şekil 10).

Şekil 10: Tsarev Brod'dan Balballar (Beşevliev, 1981).

2. Mezar Çukurlarının Tipolojisi

I. Dairesel (yuvarlak) ve eliptik şekilli mezar çukurları.

Bu, Bulgaristan topraklarında kayıtlı olan en popüler mezar şeklidir. Bu tür mezarlar Plovdiv, Ovchartsı (Karailiev, 2017, obr. 1) ve Dyadovo'dan (Borisov, 1982, p. 50) bilinmektedir. Dyadovo'daki mezar çukuru kil ile sıvalıdır. Plovdiv'deki biri hariç tüm mezarlarda iskeletlerin pozları hockerdir. Plovdiv'deki moloz taşlarla ve tuğla ve kiremit örtülü bir mezar dışında tüm mezar çukurları toprakla doldurulmuştur.

II. Dikdörtgen mezar çukurları.

Bu özelliklere sahip mezarlar Dyadovo ve Zlatna Livada köylerinden bilinmektedir.

III. Ağaç gövdelerinde definler.

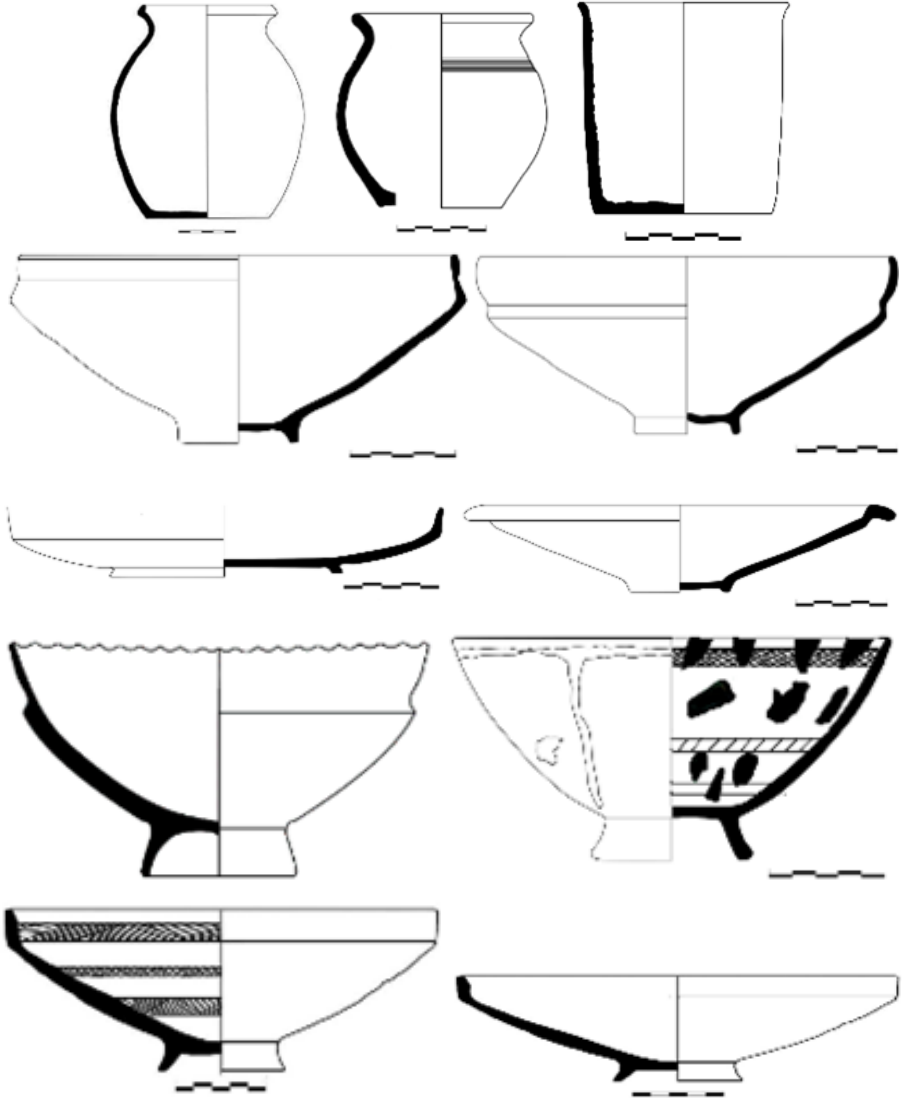
Bu türde bir mezar bilinmektedir. Bulgaristan'ın eski başkenti Pliska'da 35 No'lu tümülüsün kazıları sırasında ortaya çıkarılmıştır (İnkova, 2013, pp. 253-274). Ceset, oyulmuş bir kütüğün içine yerleştirilmiştir. İskeletin yanında bir kılıç ve küçük bir bıçak bulunmuştur. Bu gömme yöntemi bazı Türk boylarının özellikleri arasında yer almaktadır. Altay'da da benzer mezarlar bulunmuştur (Tryjarski, 2012, s. 192).

3. Cenaze Hediyeleri

Mezarlarda bulunan nesneler, Bulgar arkeolojisinde farklı bir şekilde belirtilmiştir - mezar envanteri veya mezar hediyeleri, "cenaze hediyeleri" terimi çok yaygındır. Mezarlarda bulunan nesnelerin tümü hediye olarak konmamıştır, bunların bir kısmı ölen kişinin takı gibi kişisel eşyalarıdır. Doğru terim "mezar envanteri" olmalıdır çünkü insan kemikleri dışında mezar çukuruna konulan her şeyi içermektedir. Envanter, sosyal statü ile ilgilidir ve ölen kişinin sosyal-kişisel kimliğinin bir ifadesidir. Mezarlara yerleştirilen cenaze hediyelerini bulmak son derece nadirdir - yaşamı boyunca giyilmeyen ve merhumun yakınları tarafından yerleştirilen nesnelerden oluşmaktadır. Farklı mezar eşyası türleri arasında kesin bir sınır belirlemek her zaman mümkün değildir. Örneğin mezarlara yerleştirilen

silahlar kişisel eşyalar mıydı yoksa ölen kişinin yakınları tarafından mı konulmuştu sorusunun cevabı hiç bir zaman net olarak verilemez.

İncelenen mezarların hepsinde mezar envanteri bulunmamaktadır. Bazı mezarlar son derece zengindir, örneğin Zlatna Livada'daki ve Plovdiv'deki 4 numaralı mezar bu şekildedir. Birkaç mezarda silah ve teçhizat kayıt altına alınmış – Zlatna Livada, Pliska, Mednikarovo. Nadir durumlarda, küpeler ve kemer tokaları gibi süs eşyaları da bulunmuştur – Plodiv'deki 4 numaralı mezar buna örnek gösterilebilir. Sadece Plovdiv'deki mezarlarda ölen kişinin etrafına yerleştirilmiş veya ritüellerde kullanılan seramik kaplar tespit edilmiştir (Şekil 11-12).

Şekil 11: Plovdiv'deki 4 numaralı mezardan Bizans seramik kapları (İvanov & İvanov & Tomov, 2016, obr. 7-21)

Şekil 12: Plovdiv'deki 6 numaralı mezardan sürahî (İvanov & İvanov & Tomov, 2016, obr. 22)

Mezarlar Kıpçakların cenaze adetleri hakkında bilgi veren çeşitli özellikler taşımaktadır. Bulunan mezarlar, XII. ve XIII. yüzyıllardaki ölü gömme adetlerini netleştirmeye katkı da sağlamaktadır. İncelenen mezarlarda farklı ölü gömme uygulamaları görülmektedir. Bunun nedeni Kapçakların farklı etno-kültürel topluluklardan oluşması ve aralarında homojenlik olmamasıdır.

Geleneksel Türk toplumları ve onların cenaze törenlerine yansıyan kültürel bir olgu olarak davranışları hakkında somut bilgiler sağlayan kültürel antropoloji ve etnografik çalışmalar, göçerlerin cenaze törenlerinin incelenmesine de büyük katkı sağlamaktadır. Bunun için arkeolojik araştırmalardan elde edilen bilgiler ve bunların yorumlanması etnografyaya dayanmaktadır. Disiplinlerarası çalışmalarla birlikte arkeolojik verilerden defin törenlerinin yeniden yapılandırılması, ölümlerin defnedilmesiyle ilgili geleneksel rasyonel ve irrasyonel eylemlere dair iyi bir fikir vermektedir. Cenaze töreni iki ana düzeyde ele alınabilir: Törenin dini-ideolojik içeriği ve cenaze töreninin mantıksal bir ifadesi olan pratik ifadesidir. Ayinin usul düzeyi, cenaze töreni sırasında belirli ve kesin bir sırayla gerçekleştirilmesi gereken cenaze sürecini ideolojik olarak düzenleyen bir talimatlar sistemini temsil etmektedir. Cenaze töreninin pratik düzeyi, ölen kişinin cenazesinin ayrılmaz bir parçası olan ve belirli bir dini-anlamsal yük taşıyan, birbirine bağlı bir sembolik ve gerçek ritüel eylemler sistemidir. Arkeolojik malzeme cenaze törenlerini yapısal bütünlüğüyle yansıtmamaktadır. Bir dizi gömme öncesi ve sonrası ritüel eylem, arkeolojik yorumun sınırlarının dışında kalmaktadır. Cenaze töreni birbiriyle ilişkili iki unsurdan oluşur: Bunlar defin öncesinde, sırasında ve sonrasında göçerlerin cenaze geleneği tarafından onaylanan ritüel eylemleri içeren ritüel tarafı, ölen kişinin sosyal statüsünü karakterize eden cenaze töreninin maddi tarafı olarak ifade edilebilir.

Cenaze törenlerinin önemli bir özelliği de ölen kişinin cenazesinin defin için hazırlanıp mezar çukuruna yerleştirilmesidir. Keşfedilen

bazı iskeletlerde ölen kişinin belli bir zaman aralığında önceden hazırlanmasının gerektiği görülmektedir. Bunun kanıtı, gövde sertleşmeden önce bu konuma yerleştirilmesi gereken bükülmüş ve yarı bükülmüş iskeletlerde bulunmaktadır.

Ölen kişiyle birlikte mezara konulacak yiyecek ve içeceklerin hazırlanması cenaze töreninin ritüel eylemlerinin bir parçasıdır. Defin törenlerinin bu yönü, üç kategorideki mezar buluntularıyla kanıtlanmaktadır: Hayvan kemikleri, seramik kaplar ve yiyecek kalıntılarıdır. Plovdiv'deki 4 No'lu mezarda yapılan çalışmalarda hayvan kemikleri bulunmuştur. Eski bir Türk geleneğine göre et, kurbanlık hayvanın kemikleri kırılmadan kemiklerinden ayrılır ve cenaze törenlerinde hazırlanır. Ölen kişi için yiyeceklerin bir kısmının mezar yerinde hazırlanmış olması muhtemeldir. 4 No'lu mezarda yapılan araştırmalarda kurgan dolgusunun 0,90 m güneybatısında, eliptik şekilli, sığ kazılmış, içinde ağır yanmış hayvan kemikleri ve seramik kap parçalarının bulunduğu bir ocak tespit edilmiştir. İtalyan keşiş Giovanni da Plano Carpini'ye (1182–1252) göre (Carpini, 1999, s. 41), Orta Asya'da Türkler, mezar çukurunda ölen kişinin ayaklarının dibine bir kâse yemek (et) ve bir sürahi dolusu kıymız (kıymız) koyarlardı.

Eldeki bilgilerden, Kıpçakların ölü gömme adetlerinin karakteristik özelliklerinden birinin, ölümlerin dairesel çukurlara gömülmesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu gelenek daha çok Güneydoğu Bulgaristan'daki mezarlarda görülmektedir (Ploviv, Dyadovo, Ovchartsi). İzole bir durumda, cenazenin bir ağaç gövdesinde olduğu görülmektedir (Pliska). Bazı durumlarda mezar molozla kapatılmış ve küçük bir kurgan oluşturmaktadır. Malzemeler çevredeki araziden toplanır bu gelenek tarihi kaynaklardan da bilinmektedir (Markov, 2011, p. 172).

Kıpçak mezarlarının karakteristik özelliği balbalların dikilmesidir. Sadece bir Tümülüs de taş heykellerin (balbal) dikildiği kaydedilmiştir (Şekil 10). Uzun bir süre Bulgar biliminde balbalların proto-Bulgar kültürüne ait olduğu yorumlanmıştır. Bu tez Raşo Raşev tarafından reddedilmiş ve onları Kıpçaklarla doğru bir şekilde ilişkilendirmiştir (Raşev, 1972, pp. 17-20). Benzerleri Rusya ve Ukrayna topraklarından da yayınlanmıştır (Pletnyova, 1958, pp. 207-211).

Sonuç

Gelecekte yapılacak arkeolojik araştırmalar, gömme gelenekleri hakkında daha fazla bilgi ve bu konuyla ilgili bazı sorulara yanıtlar sağlayabilir. Mevcut çalışmalar Kıpçak kültürünü oluşturan farklı etnik kökenler arasındaki senkretizmi göstermektedir. Ne yazık ki Kıpçaklar, Bulgar kültürel ortamı tarafından çok çabuk asimile edilmiş ve Hristiyanlaştırılmıştır. Ancak Bulgar kültüründe ve dilinde Kıpçakların izlerine hala rastlamak mümkündür. Bu durum, bu etnik grup hakkındaki bilgilerimize katkıda bulunacak disiplinlerarası bir çalışmayı gerektirmektedir.

Kaynaklar / References

Artamonov, M. (2008). *Hazar tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*, Selenge Yayınları.

- Baltacı, Z. (2015). Türk Kültüründe Köpek (İnanış, Uygulama ve Anlatılar), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Beşevliev, V. (1981). *Prabylgarski epigrafski pametnici – Indeks*. İzlatelistvo na Otaçestviniya Front.
- Borisov, B. (1982). *Srednovekovnoto Selishte i Nekropol Varhu Selishtnata Mogila do Selo Dyadovo (Razkopki prez 1980 – 1981)*. *Expediitio Thracica*, 3. Ban, Institut Po Trakologiya.
- Borisov, B. & Şeyleva, G. (2000). "Arheologicheski dannı za kasnite nomadi na yüg ot Balkana", *Pliska Preslav*, 8, pp. 247-251.
- Boswell, A. B. (1927). "The Kıpçhak Turks", *The Slavonic Review*. Vol. 6, No: 16. London: Maney Publishing on Behalf on Modern Humanities Research Association and University College, pp. 68-85.
- Caferoğlu, A. (1961). "Türk Onomastiğinde "Köpek" Kültü", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 9, ss. 1-11.
- Carpini, Johann De Plano. (1999). *Moğol Tarihi Ve Seyahatname*, Çeviren Ergin Ayan, Derya Kitabevi Yayınları.
- Cihan, C. (2018). "Afyonkarahisar'da Kıpçak / Kuman Yerleşimlerine Dair Bazı Tespitler", *VIII. Uluslararası Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ed. İhsan Akar, 5-7 Nisan 2018, Afyonkarahisar, ss. 1162-1163.
- Diaconu, P. (1970). *Les Petchénigues au Bas-Danube*. Bibliotheca Historica Roumanie 27.
- Diaconu, P. (1978). *Les Coumans au Bas-Danube aux Xle et Xlle siècles. Translated from Rumanian by Radu Creşanu*, Bibliotheca Historica Romaniae, Études, number 56, Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Fidan, A. (2019). İslamiyet Öncesi Türk Destanları ve Kutsal Unsurlar, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Gökbek, A. (2000). *Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarihi)*, Ötüken Yayınları.
- Gökbek, A. (2001). "Bulgaristan Türk Halk Kültüründe Kuman (Kıpçak) Türklerinin Yeri", *Bulgaristan Türk Folkloru, II. Uluslararası Bulgaristan Türk Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, ss. 37-47.
- Gökbek, A. (2002). "Kıpçak Türkleri'nde Hristiyanlık", *Dinler Tarihi Araştırmaları, III, "2000. Yılında Hristiyanlık-Dünü, Bugünü ve Geleceği"*, (Sempozyum, 09-10 Haziran 2001, Ankara), ss. 511-528.
- Gumilev, L. (2006). "Kıpçakların Uzak Ataları Ting-lingler.", *Avrasyadan Makaleler I*, Çeviren Ahsen Batur, Selenge Yayınları, ss. 159-176.
- Ivanov, I. (2018). "Tevtonskiyat orden, kumanite i Bulgaria prez vtoroto desetiletie na XIII v. (1211-1225)", *Epohi*, XXVI, pp. 383-393.
- Ivanov, I. (2022). "Bulgarians, Cumans, Teutons, and Vlachs in the First Decades of the Thirteenth Century", *Studia Caranea*, pp. 492-505.
- İnkova, M. (2013). "Srednovekovna sabya i nozhche ot ekspozitsiyata na Natsionalnia istoricheski muzey", *Dobrudzha*, Sayı 24-25, pp. 253-274.
- İvanov, R. & İvanov, R. (2015). *Pogrebalni obichayi na peçenezi i kumani ot bilgarskite zemi*, İmeon.
- İvanov, R. & İvanov, R. & Tomov, G. (2016). *Srednovekoven nomadski nekropol ot Plovdiv*, İmeon.
- Karailiev, P. (2017). "Novi dannı za kısınite nomadi v kompleksa Maritsa-İztok". *Yübileen sbornik v çest na 70-godişninata na prof. d-r Stoyan Vitlyanov*, pp. 142-148.
- Kaşgarlı M. (2015). *Divānu Lugati't-Türk*. Hazırlayan Ahmet Bican Ercilasun & Ziyat Akkoyunlu, Türk Dil Kurumu Yayınları. 2. Baskı.
- Kayapınar, A. (2006). "II. İkinci Bulgar Krallığı.", *Balkanlar El Kitabı*, ss. 232-251.

- Kınev, İ. (2011). "Ritualno pogrebenie na kuche ot Srednovekovieto (XI – XII v.)", *Bulgaria, balgarite i Evropa – mit, istoria, savremie*, 6, pp. 387-392.
- Kurat, A. (1992). *IV. ve XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi Yayınları, 2. Baskı.
- Markov, N. (2011). "Svedenia za kumanite, spored dve malko poznati frenski srednovekovni sachenienia", *İzvestia na Natsionalnia istoricheski muzey Sofia*, XIII, pp. 168-178.
- Marquart, J. (1914). "Über das Volkstum der Komanen", *Osttürkische Dialektstudien*. Mit 10 Tafeln, Berlin, pp. 25-238.
- Mutafchiev, P. (1928). "Proishodot na Asenevtsi", *Makedonski pregled*, IV, pp. 1-42.
- Nikov, P. (1937). *Vtoroto bulgarsko tsarstvo 1186-1396*. Istorichesko Druzhestvo.
- Ostrogorski, G. (1977). "Josh jednom oj proniarima kumanima", *Zbornik Vladimira Moshina*, pp. 63-74.
- Özmenli, M. (2016). "Ortaçağ'da Doğu Karadeniz'de Oğuz ve Kıpçak Yerleşimi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Nisan* 2016 20 (2), ss. 515-536.
- Pavlov, P. (2002). "Srednovekovna Bulgaria i Kumanite", *Voennopoliticheski otnoshenia (1186-1241)*, pp. 9-59.
- Pavlov, P. (2017). "Kumanite – sayuznitsite na parvite Asenevtsi", *Balgarska İstoriya*, 2, pp. 80-87.
- Petrov, P. (1985). *Vizstanovyavane na Bilgarskata Dirjava (1185-1197)*. Nauka i İzkustvo.
- Petrova, V. & Atanasova, N. & Tomov, G. (2021). "Antropologichni izsledvania prez 2020 g. (predvaritelni rezultati)", *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2020*, pp. 171-178.
- Petrunova, B. (2016). "Edno srednovekovno selishte do selo Zimnitsa, Yambolsko", *İzvestia na Natsionalnia arheologicheski institut*, pp. 335-338.
- Pletnyova, S. (1958). "Pechenegi, torki i polovtsi v yuzhnorusskikh stepyah", *Trudi Volgo-Donskoy arheologicheskoy ekspeditsii*, pp. 207-212.
- Pletnyova, S. (1990). *Polovtci*. Moskva. Izdatelstvo Nauka.
- Popov, R. (1931). "Mogilnite grobove pri s. Endzhe", *İzvestia na balgarskia arheologicheski institut*, 6, pp. 89-116.
- Pritsak, O. (1973). "Polovtsi", *Ukrainskiy istorik*, 1-2 (37-38), pp. 112-118.
- Rasonyi, L. (1971). *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Raşev, R. (1972). "Prabalgarski li sa kamennite babi ot Endzhe", *Muzei i Pametnitsi Na Kulturata*, 1, pp. 17-20.
- Raşev, R. (2007). "Kumanite na yüg ot reka Dunav po arheologicheski dannı.", *800 godini ot pobedata na tsar Kaloyan pri Odrin prez 1205 g.*, pp. 120-130.
- Rodoplu, F. (2016). "İkinci Bulgar Devleti'nin Kuruluşunda Kumanların Rolü", *Avrasya Etüdleri*, ss. 219-234.
- Rodoplu, F. (2019). *Bulgar Tarihyazımında II. Bulgar Devletinin Kuruluşu ve Kuman/Kıpçaklar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi.
- Rodoplu, F. (2021). *Bulgaristan'da Kuman Hanlar Dönemi II. Bulgar Devleti'nin Kuruluşu ve Bulgar Tarihyazımın Kuman/Kıpçaklar*, Gazi Kitabevi Yayınları.
- Rodoplu, F. (2021). "Türkistan'dan Balkanlara Son Türk Göçünü Gerçekleştiren Peçenek, Uz ve Kumanların Göç Yolları ve Kültürel Etkileri", *Turkish Migration Conference 2015 Selected Proceedings*. London: Transnational Press London, ss. 483-487.
- Stoyanov, V. (2002). "Kumans in Bulgarian History (Eleventh–Fourteenth Centuries)", *The Turks, vol. I, Early Ages, part 9, Turks in East Europe*. pp. 680-689.
- Stoyanov, V. (2006). "Kumanite v bilgarskata istoria", *İstoricheski pregled*, № 5-6, pp. 3-25.
- Taşgöl, A. (2016). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (MÖ III-MS X. Asır)*. Bilge Kültür Sanat.

- Tryjarski, E. (2012). *Türkler ve Ölüm*, Pinhan Yayınları.
- Uzelats, A. (2008). "Kumanite v Srednovekovna Sarbia", *Anamneza*, 1, pp. 162-179.
- Yalvar, C. (2018). "Deşt-i Kıpçak'ta Moğol hakimiyeti ve Kuman-Kıpçaklar", *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*. C. 2, S. 3, İstanbul, ss. 3-29.
- Yalvar, C. (2018). "Karadeniz'in Kuzeyinde İki Kardeş Kavim Peçenek ve Kuman-Kıpçakların Münasebetleri Üzerine", *Atlas Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, ss. 6-19.
- Yalvar, C. (2018). "Kıpçak Türklerinin Kökenlerine Dair Bazı Değerlendirmeler", *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü I. Uluslararası Türk Kültürü ve Tarihi Sempozyumu 19-20-21 Nisan 2018, Bildiri Kitabı*, ss. 91-96.
- Yankov, D. & Koleva, R. & Kirilov, Ç. (2012). "Srednovekovnoto selişte i nekropol s. Zlatna livada, Km. 19+900 – 20 – 20+400 ot AM Maritsa", *Arheologičeski otkritia i razkopki za 2011*, pp. 488-490.
- Zlatarski, V. (1933). "Potekloto na Petra i Asenya, vodachite na vazstanieto v 1185 god", *Spisanie na Bılgarska akademia na naukite*, pp. 7-18.